

EL BAIX VINALOPÓ DURANT L'ÈPOCA ÀRAB

Per MARIA JESÚS RUBIERA I MATA

Els àrabs van dividir Al-Andalus o la Hispània musulmana en unitats administratives, semblants a les nostres províncies actuals, que anomenaven cores. Aquestes cores es subdividien en *iqlim* o comarques, nom que provenia de la paraula grega «clima». Ja en aquesta època, el Baix Vinalopó formava una comarca de la cora de Tudmir i era coneguda pel *iqlim* d'Elx. No coneixem la seua extensió; això no obstant, en no existir una comarca que portàs el nom d'Alacant, ens permet de suposar que, si més no, l'Alacantí formaria part d'aquesta *iqlim* (1).

La comarca que tenia al sud era la d'Oriola, que formava de la mateixa manera un *iqlim* en època àrab, encara que ens és impossible saber quines eren les fites entre abdues comarques i quins eren els occidentals d'aquestes, donat el fet que molts dels *iqlim* de la cora de Tudmir encara estan per definir i identificar. Això és degut a què aquesta cora era una província musulmana força extensa que, *grosso modo*, incloïa les actuals províncies de Múrcia, Albacete i Alacant, a les quals afegí —fins al segle X—, la de València.

La comarca o *iqlim* d'Elx apareix documentada molt aviat en els textos àrabs medievals, car com veurem, la seua història està relacionada amb els fets mateixos de la conquesta musulmana d'Hispania. Hem d'assenyalar que la grafia àrab d'Elx (*Alif, lam i shin*), correspon a la pronunciació en llatí vulgar d'Ilike, és a dir, a la pronunciació d'Ilice en comptes d'Ilike, i açò planteja un problema ja que l'antiga Ilike sembla estar situada en l'Alcúdia fins a la mateixa època visigoda, com ha pogut demostrar l'arqueologia, a uns quilòmetres de l'Elx actual, la ubicació del qual sí s'ajusta a l'Elx musulmà.

Això vol dir que hi hagué un trasllat de la població d'Ilike-l'Alcúdia, a l'Elx del Vinalopó en època àrab, ja que els habitants d'Elx

1 Al-Udhri, Fragmentos geográfico-históricos, Ed. Al-Ahwani, Madrid, 1965, p. 10.

batejaren amb el mateix nom el nou lloc on s'instal·laren. El problema és saber el per què d'aquest trasllat. Hi ha hagut algunes explicacions, i alguna tan sorprenent com aquella que afirma que els àrabs no s'instal·laven en les antigues ciutats cristianes per considerar-les impures, i ho feien en els seus voltants, en vil·les rústiques. Si aquesta teoria fóra certa, els musulmans difícilment s'haguessen instal·lat en la milenària ciutat pagana i, després, cristiana de Damasc, i hi haurien construït la seua mesquita sobre una antiga basílica helenística que encara avui dia conserva en un dels seus murs restes del frontispici amb inscripcions gregues; o sense anar tan lluny, no s'haurien instal·lat en les paganes i cristianes ciutats de Còrdova, Sevilla, Toledo, València, etc. No és aquesta la raó per la qual la població d'Elx es traslladà de l'Alcúdia a la vora del riu Vinalopó. Un altre argument més versemblant és que els habitants musulmans d'Elx abandonassen l'Alcúdia perquè necessitaven per als seus rituals religiosos més aigua que la que subministraven els aljubs d'aquell emplaçament. La religió musulmana necessita per als seus ritus molta més aigua que la cristiana, la qual amb la del baptisme ja en té prou. El musulmà ha de purificar-se ritualment amb aigua per fer les seues oracions canòniques, si més no, cinc vegades al dia i especialment els divendres, dia de l'oració solemne en la mesquita. D'aquí que la civilització islàmica dedicàs tanta atenció a les tècniques de canalització de l'aigua i construís banys del tipus de les termes romanes en les seues ciutats, banys àrabs dels quals encara podem trobar belles mostres a Elx.

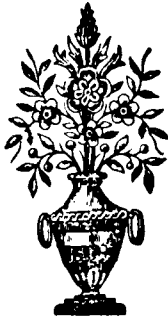
Tanmateix, tampoc no creiem que és aquesta la raó, car justament pel seu domini de les tècniques de conducció de les aigües, els musulmans haurien pogut dur fins a l'Alcúdia les aigües del Vinalopó, que encara que no fossen potables per la seua salinització com ja ens ho indiquen els geògrafs àrabs, sí acomplia perfectament la seua funció en els ritus musulmans.

El motiu del trasllat, cal buscar-lo en la pròpia història musulmana de la regió durant el segle VIII de la nostra era i, amb aquesta intenció, anem a fer-hi un breu repàs.

Ja hem dit en altres ocasions que creiem que en el moment de la conquesta musulmana de la Península Ibèrica, hi hagué un desembarcament en les costes de Tudmir, teoria que es basa en una dada que apareix en les fonts àrabs i que gairebé ha estat ignorada: la conquesta de les cores de Tudmir, Granada i Màlaga, en aquest orde, per un fill del governador de Qayrawan i conqueridor d'Al-Andalus, Nūsà ibn Nusayr (2).

L'«orde» de les conquestes, la primera seria la de Tudmir i no la de Màlaga, pressuposa un desembarcament per la costa llewantina de la Mediterrània i no per Gibraltar. Des d'un punt de vista geopolític, el lloc del desembarcament d'un viatger provient de Tunísia amb direcció a la costa del sud-est de la Península Ibèrica, és Cartagena, l'antic port natural. Aquest però, havia estat destruït pels visi-

2 Ibn al-Khatib, *Ihata*, Ed. Inan, I, El Caire, 1973 (2.ª ed.), p. 101.

gots en la seua guerra contra la invasió bizantina (3). Uns anys abans de l'hipotètic desembarcament musulmà a Tudmir, Teodomir d'Oriola, hi havia rebutjat un atac marítim bizantí en la costa, que E. Llobregat suposa que s'esdevingué, donada la destrucció del port de Cartagena, al *Portus Ilicitano* és a dir, a Santa Pola. Arribats ací, podríem pensar doncs, que el desembarcament musulmà, protagonitzat pel fill de Nūsà ibn Nusayr, s'esdevingué a Santa Pola. Sobre aquesta població, i durant l'època musulmana, podem dir que fou un important port i que el seu nom apareix escrit en les fonts àrabs, en forma masculina: Sant Paul o Pol, que podria ser el nom originari, car el pas a una forma femenina, Santa Pola, pot explicar-se per una evolució de la grafia del topònim en àrab que també s'ha produït en altres noms de lloc pre-àrabs, com per exemple Elo, esdevingut Ella/Elda. Si això és cert, el nom cristià del *Portus Ilicitano* estaria referit a Sant Pau, fet que obri milers de possibilitats, com per exemple que fos en aquest indret on desembarcàs Saulo de Tarso en la seua visita a la Península Ibèrica o que, si més no, existís aqueixa tradició al *Portus Ilicitanus*.

El primer conqueridor àrab de Tudmir no sembla haver-se entretingut massa temps en aquestes terres car la seua intenció era reunir-se amb l'altre exèrcit musulmà desembarcat a Gibraltar, de forma que una vegada assolida la conquesta total d'Hispania, Nūsà ibn Nusayr hagué d'enviar un altre dels seus fills — Abd al-Aziz ibn Nūsà —, a sotmetre la costa oriental de la Mediterrània, dada que ens relata la vella crònica del moro Rasis i que explica que el «Pacte de Tudmir» subscrit entre els musulmans i els senyors visigots de la zona s'esdevingués l'any 712, un any després dels primers desembarcaments àrabs del 711. Després d'alguna resistència per part dels visigots s'arribà a l'acord fet palés en aquest document, el qual ens ha arribat en quatre versions diferents, i en les quals trobem que hi ha variacions en els noms de les set ciutats que se sotmeteren als musulmans, reconeixent llur sobirania a través del pagament d'un impost i la col.laboració militar (havien d'alertar sobre la presència de l'enemic i no aixoplugar desertors), i a canvi, conservaven els seus béns i la seua religió. Les ciutats que apareixen en totes les versions del pacte esmentat són Oriola, Lorca i Alacant. En altres, hi apareixen indistintament Bigastro (Cehegin), Villena i Elx. Altres noms són de difícil identificació: *Mwlah*, *Iyyih* i *Bintlah*, a la primera d'aquestes jo la identifique amb la Mola de Novelda (4), i no amb Mula de Múrcia. Sobre *Iyyih* hi ha tot tipus d'hipòtesis, i igual passa amb la segona, la qual llegint-la com a Balentulah, pot identificar-se com a València que apareixeria amb el diminutiu àton *ula* tan usual en els topònims hispànics del baix llatí (Tolétula/Toledo, etc.) (5).

La presència d'Elx entre les ciutats del Pacte és força versemblant donada la seua importància durant l'època visigoda, moment en el qual — recordem —, és construïda una basílica, i augmentada aquesta importància pel seu port marítim com ja hem vist. A més, Teodomir d'Oriola tenia possessions en terres il.licitanes.

3 E. Llobregat, *Teodomiro de Oriola, su vida y su obra*, Alacant, 1974.

4 M. J. Rubiera, *Villena en las calzadas romanas y árabe*, Alacant, 1985, p. 33.

5 M. J. Rubiera, «Valencia

Segons totes les dades que poseïm, sembla ser que Teodomir d'Oriola era un gran terratinent i d'aquí provenia la seua funció militar en defensa del territori, car en època visigoda, els terratinents tenien com a deure la defensa del territori amb els efectius dels seus propis servs i, així doncs, no cal suposar que Teodomir tingués el càrrec de *Dux* com, altrament, ja ha demostrat E. Llobregat (6). Obligats com estaven pel pacte, els musulmans no podien incautar les terres de Teodomir ni dels altres nobles visigots que havien signat juntament amb ell, ni tampoc les terres d'altres aristòcrates del règim anterior que havien ajudat a l'enderrocament de Rodrigo, com era el cas dels fills de Witiza, malgrat estar necessitats de terres per repartir-les entre els conquistadors àrabs. Una de les fòrmules que trobaren per fer-se amb la propietat de la terra, fou el desenvolupament d'una política matrimonial de conveniència. Les hereves riques visigodes i hispanorromanes no podien, ni elles ni llurs famílies, rebutjar els pretendents musulmans recomanats pel poder polític, tant i més quan les noces d'una cristiana amb un musulmà era possible sense que la cònjuge hi hagués de canviar de religió, encara que els fills, naturalment, serien musulmans. I així s'esdevingué amb Sara la Goda, filla de Witiza, casada amb un noble musulmà per suggeriment del propi califa Omeya a Damasc, en una història força coneguda que les cròniques àrabs presenten com a un favor que el Califa féu a la princesa visigoda per salvaguardar les seues propietats de la cobdícia dels seus propis germans.

Un fet semblant s'esdevingué amb Teodomir d'Oriola que hagué de casar una filla seua amb un noble àrab, Ibn Khattab (7), client dels califes Omeyes de Damasc, i naturalment hagué de dotar-la amb algunes de les seues propietats. D'aquesta anècdota històrica, ens interessa la dada que fa referència a les possessions de Teodomir d'Oriola en terres il·licitanes: la dot concedida a la seua filla consistí en dues alqueries o entitats rurals on vivien els qui treballaven les terres, parcera que enmig de tot aquest canvi de civilització, només conviaven d'amo. Una des dues alqueries, era coneguda amb el nom de Tall al-Khattab o «serra/turó de Khattab», nom del venturós gendre de Teodomir. Aquest lloc encara no s'ha pogut identificar. L'altra, l'«alqueria de Tarsa, situada a tres milles d'Elx» (8), creiem que podria ser l'actual partida rural il·licitana d'Algoda, nom que podria derivar de «La Goda» (*al-* és l'article àrab) i fer referència a la filla de Teodomir.

La mancança de terres per als musulmans, s'agreujà en l'any 740 quan arribà a Al-Andalus una segona onada d'emigrants àrabs coneguts pel nom de «sirís», malgrat que no tots venien de Síria, sinó també de Jordània, Palestina i Egipte. Era un contingent militar, o més aviat, allò que en quedava després de la derrota que havien patit en el nord d'Àfrica pels berebers. El governador de Còrdova va considerar que era tan perillós tenir-los en la capital com deixar-los anar al seu aire i que s'apoderassen de les terres que vol-

en el Pacto de Tudmir», en *Sharq al-Andalus*, núm. 2 (1985), p. 119-120.

6 *Op. cit. supra.* p. 75.

7 Al-Udhri, *op. cit. supra.* p. 15.

8 *Ibidem.*

guessen, llevant-les als seus propietaris àrabs. El fet cert però, és que no quedaven terres per repartir si no eren les dels terratinents cristians.

Fou el comte Artobàs, cap de la comunitat cristiana d'Al-Andalus qui donà la solució al governador àrab: els siris s'instal.larien en les terres dels cristians i cobrarien una tercera part dels fruits de la terra. Aquesta mesura no havia de ser massa desfavorable per als terratinents cristians, car el propi Artobàs era el més ric de tots ells. Aquets pagament, fet directament als «sirís», substituïa segurament un altre impost, més gravós, que els cristians havien de pagar a les arques cordoveses. Amb la intenció de convèncer els propietaris de la província de Tudmir (els descendents dels visigots que firmaren el Pacte, el territori dels quals havia pres el nom de Teodomir —Tudmir en la transcripció àrab), que la mesura era la més convenient, el valí o governador de Còrdova els imposà una multa de vint-i-set mil sòlids auris (9), dada que sembla indicar que els terratinents visigots s'havien oblidat de pagar al fisc. És en aquest moment quan els «sirís» fan d'intermediaris en el conflicte: en tres dies es presenten davant d'Atanagild, successor de Teodomir, com a cap dels cristians de Tudmir i l'omplen de regals. D'aquesta manera els cristians acceptaren la presència dels «sirís» com un mal menor, els quals, en efecte, resultaren ser uns socis en la propietat de la terra molt profitosos car invertien part dels seus guanys en l'amillorament dels regadius com ja havien fet a Orient, i s'instal.laren en les ciutats generant el desenvolupament urbà amb la plus-vàlua de les seues rendes agrícoles.

A Tudmir s'instal.laren els «sirís» que procedien d'Egipte perquè, segons les cròniques àrabs, els nous co-propietaris, a Al-Andalus, triaren aquelles regions que els recordaven les seues d'origen. D'aquesta manera, els que eren originaris de Damasc s'instal.laren a Granada, ciutat sobre la qual circulava el tòpic literari que s'assemblava a la capital síria. Els egipcis triaren Tudmir perquè el Segura els recordava el sistema de regadius del Nil (10). A títol personal, haig d'afegir que algunes zones d'Elx s'assemblen força al Delta del Nil.

Els «sirís» tenien, a canvi de les seues concessions, obligacions de caràcter militar al servei de l'estat musulmà i havien d'anar a Còrdova quan eren requerits per fer-hi una mena de servei militar. A més, havien de reunir-se en campaments (Al-Askar), que poden ser l'origen de les diverses ciutats que van dur aquest nom a Tudmir, una d'elles segurament a Callosa del Segura. Tanmateix no sembla que els «sirís» tinguessen l'obligació de defensar el seu propi territori, com els havia ocorregut als terratinents visigots, o bé Còrdova no considerava que les terres on van ser instal.lats era territori de «frontera». Cal tenir en compte que la Mediterrània sud era un mar «siri» al segle VIII ja que tota la costa nord-africana i la Península Ibèrica eren sota el domini dels Omeia i no era esperable un desembarcament a les costes de Tudmir.

9 *Chronica Muzarabica*, Ed. Juan Gil, Madrid, 1973, p. 34.

10 Al-Udhri, *op. cit. supra*.

Aquestes circumstàncies varen canviar amb l'arribada a Al-Andalus d'Abd Al-Rahmān I, després de la caiguda de la seua dinastia a Orient. El primer emir Omeia d'Al-Andalus es declara independent dels califes abbàssides i aquest fet converteix les ribes mediterrànies de la Península Ibèrica en fronteres, de cara a l'enemic, ja que el nord d'Àfrica continua sota el domini abbàssida.

Les conseqüències d'aquest canvi geopolític no es van fer esperar: l'any 778 desembarca en les costes de Tudmir un agent abbàssida de nom Abd Al-Rahmān, «l'Eslau», conegut així pel seu aspecte europeu malgrat ser àrab. El desembarcament es fa amb la complicitat dels habitants de Tudmir, puix no hi ha senyal de resistència i encara més, segurament els invasors van travessar la mar en vaixells de la cora (11). Podríem preguntar-nos si els cristians de la zona voldrien repetir la història d'en Julià fent passar l'enemic del règim establert per a recuperar els seus privilegis. Un exèrcit cordovès expulsat de Tudmir Abd Al-Rahmān l'Eslau, el qual fugí a les «muntanyes de València» i fou assassinat per un barbaresc d'Oreto. Aquest fet ens fa preguntar-nos quin concepte geogràfic entenien els àrabs per «Muntanyes de València». Abd Al-Rahmān I fa aforar, com hem dit adés, la flota de Tudmir, i poc després, l'any 79 fa despoblar una sèrie de ciutats com Santaver (Conca) que se li havia rebel·lat i València, aquesta darrera també com a conseqüència de la seua complicitat amb l'agent abbàssida. Aquesta mesura pareix habitual en una ciutat turbulenta: hom la despoblava i se n'emportava la població a un lloc més controlable, generalment al pla, com va succeir amb Iyyih, la població del qual fou instal·lada a Múrcia, o com els Banu-sh-Shaikh de Callosa, instal·lats al pla (12). Com sabem que a més de Santaver i València, Abd Al-Rahmān I féu despoblar altres ciutats (13), podríem pensar que una de les ciutats despoblades fou Elx de l'Alcúdia, especialment perquè amb tota probabilitat el desembarcament dels abbàssides es devia haver produït a Santa Pola i els seus habitants instal·lats en un lloc més pla i pertant controlable. Recordem que Alcúdia és un arabisme que significa «tossal», i que és més elevat estratègicament que Elx. Aquesta és, doncs, la nostra hipòtesi de trasllat de la ubicació de l'Ilike antic a l'Elx musulmà.

L'emir Abd Al-Rahmān I prengué altres mesures davant la nova situació geopolítica: construí un sistema de defensa per mitjà de fortaleses a l'estil bizantí, com havien fet els seus avant-passats a Orient, i curiosament, també els visigots que seguiren aquest mateix model. Aquestes fortaleses vigilaven les vies de comunicació terrestres que feien summament vulnerable la costa mediterrània amb la gran Via Augusta que la recorria gairebé longitudinalment i que, com sabem, passava per Ilike (14). Així va nàixer el sistema de defensa que controlava la Via Augusta i el golf il·licità alhora, i les peces claus dels quals eren els castells de Callosa i Alacant (15).

Pareix també molt probable que amb aquest esdeveniments acabàs «el regne tributari dels gots» nascut amb Teodomir, ja que els

- p. 1.
11 Al-Udhri, *op. cit. supra*,
p. 11.
12 Al-Udhri, *op. cit. supra*,
p. 13.
13 Al-Udhri, *op. cit. supra*,
p. 17.
14 M. J. Rubiera, *Villena en las calzadas romana y árabe*. Alacant, 1985, pp. 49-50
15 Rubiera, *Ibidem*.

terratinents cristians amb llur complicitat amb l'enemic abbàssida havien trencat definitivament el pacte. Per aquest motiu llurs terres seran confiscades i passaran als nous immigrants: els clients Omeies arribats amb Abd Al-Rahmān I. Seria el moment en què en terres d'Elx es deurién instal·lar els Qamaa, a una branca del quals pertanyien els esmentats Banu-sh-Shaikh, senyors dels castells d'Alacant i Callosa fins la seua rebel·lió al segle X (16). Segurament, com antigament els terratinents visigots, les concessions territorials que varen rebre, implicarien l'obligació de defensar la zona on estaven les seues possessions.

L'Elx àrab viu sota la influència del riu Vinalopó. Els geògrafs àrabs descriuen com a característica més important de la ciutat el fet que està dividida en dues parts per un braç procedent del riu (17), i al seu torn és en terres il·licitanes on, segons la nostra opinió, el riu pren el seu nom. Ja Al-Udhri al segle XI (18) — i la dada és repetida per altres geògrafs — conta que entre les coses meravelloses de Tudmir es troba una penya dita «penya del llop» que tenia com a qualitat extraordinària el fet que si hom hi duia un llop o qualsevol altra fera, aquesta s'amansava. També deia que aquesta penya es trobava a Santa Pola, indret on desemboca el Vinalopó. El nom pot correspondre a un ètim llatí *Pinna Lupus* (penya del llop) amb algunes característiques atribuïbles al pas del nom llatí per la fonologia i morfosintaxi del dialecte àrab que es va parlar a Al-Andalus. En l'evolució del mot la /p/ es sonoritza en /b/ en *Pinna/Binna* com ara en Benacantil, i es conserva en canvi el so de p en -lopó, ja que la seua forma àrab devia estar geminada en una forma *lobbon*, augmentatiu romànic incorporat al dialecte àrab d'Al-Andalus, per la qual cosa el seu nom en època àrab seria «Penya del llopó» — aquest augmentatiu en hispano-àrab ha estat remarcat per F. Corriente (19) — i la pèrdua de la /n/ és un tret típic del català.

La dessecació del Vinalopó i el canvi històric del seu llit, vist el seu caire de rambla, fan difícil la possible localització d'aquesta penya del llop en la geografia il·licitana.

La història àrab de la ciutat d'Elx fou tranquil·la, precisament per no ser un *hisn* o ciutat-castell com Alacant i Callosa, i per això no apareix massa freqüentment a les cròniques àrabs, atentes a les rebel·lions i batalles més que no al suau transcórrer de la vida diària. El seu vertader enemic és el Vinalopó. Al segle XIII, en vigílies de la conquesta cristiana, passa per Elx Ibn Saíd Al-Màgribi, literat i antòleg, especialista en la geografia literària d'Al-Andalus, i diu: «Vaig passar per aquesta ciutat i tota la seua terra estava transformada en fang, quan hom deia que s'assemblava a Medina, la ciutat del Profeta» (20).

La bellesa de la ciutat d'Elx era proverbial, fins al punt de ser comparada amb una de les ciutats oasi de l'Islam, famoses per la verdor enmig del desert, i tanmateix havia esdevingut un marjal. Podem suposar que el Vinalopó havia tingut una de les seues avingu-

16 E. Terés: *Linajes árabes en Al-Andalus*, 27 (1952), p. 95.

17 Al-Himyari, *Ar-rawd Al-mitar*, Ed. I Abbas, Beirut, 1975, p. 30.

18 Al-Udhri, *op. cit. supra*, p. 8.

19 Gramática, métrica y texto del cancionero hispano-árabe de Aban Quzman, Madrid, 1980, p. 32.

20 Al-Mugrib, Ed. S. Daif, Beirut s.d. II, 373.

des típiques del seu tarannà de rambla i s'havia endut per davant tanta bellesa. Aquesta dada pareix confirmada per les troballes arqueològiques musulmanes de l'Elx actual, situades totes al subsòl. Fins i tot els banys estan situats respecte del nivell del carrer en un soterrani, de manera que l'Elx musulmà és situat davall de l'Elx cristià mentre que d'altres ciutats de la regió, els rastres musulmans es troben amagats, si no han desaparegut, dintre dels murs de la població cristiana. Pareix com si Elx, a cada canvi de civilització, s'esborràs a sí mateix per deixar que els nous pobladors en dibuixen al seu caprici la nova planta.